

“YILBIZ” SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

ABOUT THE WORD “YILBIZ”

ПРО СЛОВО «ЙЫЛЫБЫЗ»

Servet ERTEKİNOĞLU*

ÖZ

Anlamlandırmakta güçlük çekilen veya aklın kavramakta zorlandığı meseleler hakkında gizemli bir gücün varlığından sıkça dem vurulur. İlk insanlardan günümüze kadar bu değişmemiştir. Mitolojiler de bu gizemli güçler etrafında şekillenmiştir. İnançları da bu güçler şekillendirmiştir. Böylece insanlar, güçlerinin yetmediği veya herhangi bir müdahalede bulunma imkânlarının olmadığı olayları bu sayede daha rahat anlamlandırır, sebebini açıklar olmuşlardır.

Türklerin yaşadıkları coğrafya itibariyle pek çok kültürle etkileşim içinde olmaları doğal olarak o kültürlerin kavramlarının dile yerleşmesi sonucunu doğurmuştur. İslâmiyet’i Farslar aracılığıyla benimseyen Türklerde namaz, oruç gibi İslâmî terimlerin de Farsça olması bu etkileşimin açık bir göstergesidir. Ancak Türklerin İslâmiyet’i kabul ettikleri ilk zamanlarda bu etkileşim zaman almıştır. Mesela Kutadgu Bilig’de Allah sözcüğünün geçmemesi, bu sözcüğün yerine Bayat, İdi, Tanrı sözcüklerinin kullanılmasının Karahanlıların müslümanlığı yeni kabulüyle ilgili bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Şeytan, iblis sözcüklerinin yerine de yek sözcüğünün kullanıldığını görürüz.

İslâmiyetin kabulüyle birlikte Türkler yeni bir inanç sistemini kabul etmekle birlikte önceki yaşamlarından bazı geleneklerini bu yeni inanç sistemiyle harmanlayarak, yeni bir biçime dönüştürerek devam ettirmişlerdir. Din tarafından batıl inanışlar olarak adlandırılan bu tür davranışlar kişiler tarafından dinin bir parçası kabul edilmiş ve günümüzde de sergilenmeye devam edilmiştir. “Şeytan kulağına kurşun” deyim tahtaya üç defa vurma bunlardan biridir. Böylece nazardan sakınılacağı hesap edilmiştir. Bu yazıda Anadolu’da “Yılbız kulağına kurşun” şeklinde kullanılan bu deyimdeki yılbız sözcüğü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Yılbız, Batıl İnanışlar, Mitoloji, Anadolu, Din

ABSTRACT

We often talk about the mysterious power about the things we have difficulty understanding. This situation has not changed until today from the first people. Mythologies and beliefs have also been shaped by these mysterious forces. Thus, people have able to explained more easily the events that their power is not enough or they are not capable of any intervention.

* Yrd. Doç. Dr., Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, servetli@gmail.com

Turks have to interact with many cultures in terms of the geography they live in, which naturally results in the placement of the concepts of those cultures into the language. It is a clear indication of this interaction that the Islamic terms are Persian, such as prayer and fasting in Turks who adopt Islam through Persians. But in the early times when the Turks accepted Islam, this interaction took time. For example, in *Kutadgu Bilig*, we can say that the use of the words *Bayat*, *Idi*, and *Tanrı* instead of the word of Allah is a matter of new acceptance of the Muslims of the Karahans. We can also see that the word *yek* is used instead of the words *Şeytan*, *iblis*.

With the acceptance of Islam, the Turks, while accepting a new belief system, maintained their tradition from their previous lives by combining this new belief system and into new form. Such behaviors, which called superstitious beliefs by religion, have been accepted as a part of religion by the people and have continued to be exhibited today. To say “touch wood (*Şeytan kulağına kurşun*)” and to tap the wood three times is one of them. Thus, it has thought to be protected from the evil eye. In this article, we will focus on the word “*yılbız*” which is used in Anatolia as “touch wood (*yılbız kulağına kurşun*)”.

Key Words: *Yılbız*, Superstitious Beliefs, Mythology, Anatolia, Religion

АННОТАЦИЯ

Речь идет о таинственных силах, которых трудно объяснить словами или уму непостижимо. Это абсолютно не изменился с появления человечество. Такие тайные силы изображаются в мифологии. Таким образом, благодаря этому люди нашли в себе силу воли чтобы найти причину таких проблем.

Поскольку Турки жили в контакте со множествами культурами и в результате эти культурные понятия отражаются на их языках. Так как, Тюрки приняли ислам с помощью персов, некоторые исламско-религиозные термины как намаз, ораза взяты с персидского, это знак того, что есть влияние этих культур. Когда Тюрки приняли ислам у них не было влияния. Например, в «*Кутадгу Билике*» не упоминается слово Аллах. Вместо этого используется слова *Байат*, *Иди*, *Танир* (Бог), потому что, Караханиды в это время только что принимали ислам. Кроме того, видим, что вместо *Шайтан*, *Иблис* использовали слова *Йек* (*yek*)

Несмотря на то что Тюрки приняли ислам, они продолжали свою жизнь согласно новой системе вероисповедания объединив старые жизненные обычаи с некоторыми новыми исламскими традициями. В религии такие дествии называют обрядами и некоторые люди воспринимали его как часть религии, а также по сей день использует эти понятия. Например, сказав “*Şeytan kulağına kurşun*” «Свинец в ухо сатаны» затем трижды стучали по дереву – один из этих действий. Таким образом, люди верили, что это сохраняет от сглаза и порчи. В данной статье рассматривается слово *йылбыз*, который используется в фразеологизме Анадолы «Свинец в ухо *Йылбыз*».

Ключевые слова: *Йылбыз*, обряд, мифология, Анадолы, религия.

Giriş

Anlamlandırmakta güçlük çekilen veya aklın kavramakta zorlandığı meseleler hakkında gizemli bir gücün varlığından sıkça dem vurulur. İlk insanlardan günümüze kadar bu değişmemiştir. Mitolojiler de böyle şekillenmiştir. İnançları da bu güçler şekillendirmiştir. Böylece insanlar, güçlerinin yetmediği veya herhangi bir müdahalede

bulunma imkânlarının olmadığı olayları bu sayede daha rahat anlamlandırır, sebebini açıklar olmuşlardır. Bu manada mitoloji, tarihin milletlerin hafızasında değişmiş şekli veya yorumudur.

Türkiye’de folklor araştırmalarının artmasıyla İslâm diniyle alakası olmadığı hâlde dinden imiş gibi kabul edilen âdet ve gelenekler ortaya çıkarılmıştır. Bunların arasında eski Türk inançlarından gelen unsurlar bulunmaktadır. Zaman içinde bunlar örf ve âdetler hâline gelmiş, dinî inançlarla ilgisini kaybetmiştir (İnan, 1998: 478-479).

Türklerde eski ilâh-ruhlardan birçoklarının bugüne kadar yaşadığını görmek mümkündür. Özellikle eski Şamanlıkta devam eden Yakut, Altay ve Yenisey Türklerinde, ayrıca bin seneden beri İslâm dininde bulunan Türklerde de eski geleneklerin izlerine rastlanır (İnan, 1998: 259).

Bugün Anadolu’nun pek çok yerinde kapı eşiğinde durmanın günah olduğu inancı vardır. Büyüklerimizden sıkça duyduğumuz bu inanış aslında Şamanizmin Eşik Tanrısının biçim değiştirerek İslâmî bir değer kazanmasından başka bir şey değildir.

Türkler, yaşadıkları coğrafya itibariyle pek çok kültürle etkileşim içinde olmuşlar doğal olarak o kültürlerle kelime alışverişinde bulunmuşlardır. İslâmiyet’i Farslar aracılığıyla tanıyan Türklerde namaz, oruç gibi İslâmî terimlerin de Farsça olması bu etkileşimin açık bir göstergesidir. Konuyla ilgili Şinasi Tekin (2015: 39-40) şunları der: “İslâmiyet Sünnî İranlı Sâmanîler aracılığı ile Türklere geçer. Gene burada da bir asır süren bir hazırlık devresi, bir şifâhî dönem tekaddüm eder ilk Karahanlıca eserlere ve bu arada tabîî ilk Kur’an tercümesine... Kervanlara katılan gezginci hocalar, vâizler Farsça ve Türkçe bilen iki dilli din adamları idi ve Sâmanî merkez idaresince sistemli olarak göçebe Türkler arasına gönderiliyorlardı. İşte bu temasların neticesinde Karahanlıcaya Farsça asıllı birçok İslâmî terim girer ve bunlar Kur’an’ın ilk Türkçe tercümesinde ve bir süre sonra faaliyet gösteren Yusuf Has Hâcib’in eserinde Türk dilinin ayrılmaz parçaları olarak yerini alır.”

Bugün akidelerini bilmediğimiz eski Türk inancının izlerini dini terim olarak kullanılan bazı sözcüklerde görmek mümkündür. Bunlar, İslâmî terminoloji ile birleşmiş, hatta kaynaşmış gibidir. Bunlardan bazılarının kökeninin Arapça mı Türkçe mi olduğu tartışmalıdır. Bu sözcüklerden birisi de Türkçede kullanılan albız (ilbiz, yilbiz, yelpiz, yalbiz, yalpız, yilbiz) ile Arapça iblis sözcükleridir.

Ahlat yöresinde “Yılbız kulağına kurşun” (Ertokinoğlu 2017: 297), Karaman yöresinde “Yelpiz kulağına kurşun” (Koraş 2002: 176), Kırşehir yöresinde “El yattı albız battı” (Koraş 2002: 176) ifadelerinde geçen *yılbız/yelpiz/albız* sözcükleri şeytan karşılığı kullanılmaktadır. *Yılbız/yelpiz/albız* sözcüğü bu manada incelemeye değer bir sözcüktür.

Yılbız sözcüğünün telaffuzuna yakın olması münasebetiyle *iblis* ve *albastı* sözcükleri dikkat çeker.

Türk Dillerinde Albastı

Hem eski Türk inancında hem de İslâmiyet sonrası Türk halk inanışında bugüne kadar yaşayan ve önemli bir yer tutan ruhlardan biri Al yahut Albastıdır. Bütün Türk inanışlarında aynı olan ruhtur (İnan, 1998: 259).

Türk topluluklarında Alkarısı, Albastı, Albis, Albıs, Almis, Abası, Al, Hal, Alperisi, Alanası, Alruh ve Almış gibi farklı adlarla bilinen bu kötü ruhun, genellikle lohusa kadınlara ve yeni doğmuş çocuklara musallat olduğuna inanılır. Taşdığı yapı ve fonksiyonları ile kara iyeler zümresinden olan bu varlığın kişiliği gibi, fiziki görünümü de

sürekli değişkenlik gösterir. (Araz, 1995: 31). Kimi Türk boylarında ise bu iye Kara Albastı ve Sarı Albastı şeklinde iki farklı iki iye olarak kabul edilir (Kalafat, 1999: 25).

Türk dillerinde “*korkulu ruh, eziyet verici ruh, ev cini ve doğum sırasında zarar veren kötü ruh, yerin ve suyun ruhları*” (İnan, 1998: 265) gibi anlamlarda kullanılan “Albastı” (Türkmen), “Albaşlı” (Karakalpak, Nogay, Kumuk), “Al”, “Albıs”, “Almıs”, “İlbis” (Altay; Naskali-Turanlı: 23-24; 89), “Albastı” (Karaçay, Balkar, Kazak), “Alvasti” (Uygur), “Olbosti” (Özbek), “Albarstı” (Kırgız; Yudahin 2011: 22a), “Abaahı” (Yakut; Vasiliev 1995: 254) sözcükleri vardır. Ayrıca Moğolca *albin* “Şeytan, iblis, kötü ruh, cin” (Lessing 1960: 28b) demektir. Bunların hepsinde “Al” ortaklığı göze çarpar.

Türklerdeki al ruhu ile ilgili Beydili'nin değerlendirmesi şöyledir: “*Al, Türk halklarının demonolojik görüşlerinde geniş yer tutan su, dağ ve yer objeleriyle bağlanan mitolojik bir varlıktır. Bir görüşe göre ise Tanrı, Hz. Adem'i yarattığı zaman, ona arkadaş olsun diye “Al”ı da yarattı. “Al”, ateşten ve tek gözlü olarak yaratıldı. Adem ise etten, kandan yaratılmış bir varlıktı ve bunun için de “Al” tarafından sevilmedi.*” (Beydili 2005: 43, 44).

Bu “al” sözcüğünün ruh, renk, hile veya ateş anlamlarından hangisiyle anlamlandırılması gerektiği tartışmalı bir konudur. Abdulkadir İnan (1998: 265) *albastı* kelimesinin kökeninin Sümerlerin *Al, Alu, Alal* sözcüklerinde aranması gerektiğini belirtir.

Celal Beydili *albastı* sözcüğündeki *bastı* sözcüğünün, Tungus-Macar dillerinde en eski dinî mitolojik motif olarak kullanılan “Masi” olduğunu belirterek bu sözün kökünün eski Türk dillerinde aranması gerektiğini söyler. Devamında, “*Şüphesiz “Albastı” adının ikinci hecesini “başlı” gibi değil, ona daha yakın anlamları olan sözcüklerle açıklamak daha uygun olur. Örneğin, Akadlardaki, “Karibatu” ruh adının “batu” kısmı veya “Labastu” ruh adının “batu” kısmı yahut eski Ön Asya’da kullanılan “Bağ-maştı” adındaki “maştı” kısmıyla açıklamak daha sağlam sonuçlar alınmasını sağlar. Bu da adın “Al Ruhı” içeriği taşıdığı fikrini perçinleyecektir. Bu bakımdan klasik Azerbaycan şairlerinden M. P. Vakıf’ın şiirindeki, “Ya hurisin ya meleksin ya bastı” mısrasının, “bastı” sözcüğünün ruhla olan anlamdaşlığı, böyle bir yorumun yani maştı > mastı > bastı > bastı olarak yapılan değişimin doğru olabileceğini gösteriyor.*” (Beydili 2005: 41) şeklinde açıklanabileceğini ifade eder.

Kubbealtı Lugatında ise söcük *al* “kırmızı” ve *bas-mak*’tan *al bas-tı*; isimleşmiş cümle şeklinde belirtilmiştir (Ayverdi, 2011: 38a).

Yılbız

Her toplumda iyiliği ve kötülüğü temsil eden varlıklar söz konusudur. İslâmiyet öncesi Türklerde Şeytan, İblis gibi kötülüğü simgeleyen Erlik vardır. Tanrı olarak Erklig biçimiyle Orhon ve Yenisey yazıtlarında geçen bu sözcük çoğu araştırmacı tarafından “güçlü, kudretli olarak” anlamlandırılmıştır. Mesela Bilge Kağan yazıtında “*üze tenri erklig*” [Bilge Kağan Kuzey 12] biçiminde geçen cümleyi Talat Tekin “yukarıda Tanrı kudretli” diye çevirmiştir (Tekin 2010: 48-49). Potapov (2012: 300), eski Türk yazıtlarındaki Erklig’in eski Türk tanrısı olduğunu ve bunun S. G. Klyaştorny tarafından kanıtlandığını belirtir.

Erlik, bugün Altay-Sayan Türklerinde Yeraltı Dünyası’nın baş tanrısı olarak kabul edilmektedir. Bahaeddin Ögel’e göre “Erlik”, Türk destanlarında Şeytan’ın kendisidir ve her zaman kendi istek ve yaratılışı gereğince kötü şeyleri seçer ve kötü işleri yapmayı tercih eder (Ögel 1993: 428-29).

Bugün Altaycada kötü ruh, Şeytan anlamıyla körmös de geçer (Naskali-Duranlı 1999: 122b). Sözcük gör- fiiliyle ilgili olmalıdır. Görmeyen, kör diye anlamlandırabileceğimiz bu sözcük Şeytanın karanlığını ifade eder.

Uygurların Mani dinini benimsemeleriyle birlikte bu dinde Şeytan karşılığı kullanılan yek sözcüğü alınmış ve uzun bir süre varlığını sürdüren bu sözcük İslâmî etkinin yaygınlaşmasıyla birlikte yerini İblis ve Şeytana bırakmıştır.

iblis için sözlüklerde şu maddeler geçmektedir:

İblis ‘Şeytan’ □ Ar. *İblis* □ EYun. Διάβολος (diábolos) a.m. G. Meyer 1893 s. 66 (Tietze 2009: 362b).

İblis ‘Şeytan’ (ابليس) *i.* (Ar. *iblis* < İbr.) (Kubbealtı 2011: 533a).

İblis ‘Şeytanın bir adı, Azazil’ □ Ar. (ابليس) (Lane I 1968: 248c).

İblis ‘Şeytan’ □ Ar. (ابليس) □ EYun *epiboulos* ἐπίβουλος “yoldan çıkarıcı”, İncil’de Şeytanın sıfatlarından biri □ *epibouleúō* ἐπιβουλεύω kötü yola düşürmek, yanıltmak □ *EPÍ+* *bouleúō* βουλεύω fikir vermek, danışmak (Nişanyan 2012: 254b).

Hiçbir tarihi ve güncel kaynaktan rastlamadığımız *yılbız* sözcüğü “Şeytan” karşılığı kullanılan “albız”dır. Albız sözcüğüne ise ilk kez Edirneli Nazmî Divânında “Şeytan” anlamıyla rastlıyoruz:

Urulur zencîre *albızlar* kamu

Kutluluğu her kaçan irer oruç (Üst 2012: 711).

Bu beyitte albız-kut çatışmasından söz edebiliriz. Kut, Türklerde ilahî bir nimettir, aynı zamanda devlettir. Oruçla temas eden, kut olarak albız olmaktan kurtulmuş olur böylece

Ayrıca aynı divanda bir de *albızlık* geçer:

Beni ol sevdiğüm yanında gördükce günisinden

Gelür aramıza girer bir *albızlık* ider engel (Üst 2012: 2135).

Bu beyitte engel rakîb demektir. Sevgili ile âşık arasına giren her şey “rakîb”dir. Bu beyitte sevgilinin davranışı albızlık olarak nitelendirilmiş, bunun sebebi de sevgilinin kıskançlığı (günisi) olarak verilmiştir.

Yukarıdaki beyitlerde halk söyleyişi olan albız sözcüğünün geçmesi şâirin Türkî-i Basit akımının temsilcilerinden olmasıyla açıklanabilir. Şâir iblis yerine albızı tercih ederek mahallî söyleyişten yana tercihini kullanmıştır.

Tarama Sözlüğü’nde geçmeyen sözcük Derleme Sözlüğü’nde şu şekilleriyle geçer:

Albız: Şeytan (Uzunköprü-Edirne). (DS, 1993: 208b).

Elbiz: Şeytan, düşman (Gaziantep). (DS 1993: 1704b).

İlbiz (IV) [İlbis (II)] Cin, Şeytan (Bor-Niğde). (DS 1993: 2518b).

Ayrıca Hikmet Koraş tarafından sözcükle ilgili şu tespitler yapılmıştır:

yelpiz/yalpız : 1.Şeytan, 2. örümcek ağı [Karaman/Kızıllarağini](Koraş 2002: 205).

albız: Şeytan [Kırşehir/Kaman, Sarıömerli köyü: el yattı albız battı (Koraş 2002: 178).

Yazıtlarda Şeytan anlamında herhangi bir sözcüğe rastlanmaz. Talat Tekin’in Orhon Yazıtları kitabında, Hatice Şirin’in Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi adlı eserinde rastlanmayan bu sözcüğe, Erhan Aydın’ın Yenisey Yazıtları kitabında rastlamaktayız.

Ancak Aydın (2015: 182), Kök Haya yazıtında geçen “yek enç ukug” ifadesindeki “yek” sözcüğünün yazıtlar döneminde tanıklanmaması nedeniyle bu yazıtta böyle bir sözcüğün varlığını kuşkuyla karşıladığını belirtir.

Uygurcada Sankritçeden ödünçleme (bk. Clauson 1972: 910a) olarak gördüğümüz *yek* sözcüğü Uygurca Altun Yaruk'ta genellikle *yek* ve birkaç kez de *yik/yek içgek* olarak geçer:

[*yek*]ning yumışçısı bir *yek* [Şeytanın yardımcısı bir Şeytan](Kaya 1994:65).

Keyikler adasıntın yağı yavlak *yik içgekler* [Geyikler tehlikesinden düşman kötü Şeytanlar] (Kaya 1994: 199).

Yavlak *yek içgek*... kelir kirür (Kaya 1994: 298).

-lar uguşı... kadir yavlak *yek içgekler*... (Kaya 1994: 296).

Yek içgek'in sıfatı olarak yavlak sözcüğü kullanılır. Bu durum Şeytanın kötülüğün sembolü olmasıyla ilgilidir. Eraslan (2012: 572a) *iç-* kökünden getirdiği *içgek* sözcüğünün anlamını “kan içen, Şeytan” olarak verir. Caferoğlu (2011: 88) da sözcüğün anlamını “Şeytan, İblis, çok içen” olarak verir. Bu dönemde Şeytanın insanların kanını içen, etlerini yiyen, sürekli kötülük eden bir varlık olarak tasvir edildiği, o dönemdeki Şeytan algısının bugünkünden farklı olduğu görülür. Aynı sıfatı Kuanşi im Puser'da da görürüz:

Yer suvda tolu yavlağ *yek içgek* erser kelip (KİP 29; www.derlem.cu.edu.tr).

Haustuanift'te şöyle bir ifade geçer:

Beş türlü *yäklärlügün* süñüşdi (Özbay 2014: 78).

Özbay (2014: 131) buradaki beş türlü Şeytanın beş tanrının zıddı olarak Manihaizmde yer aldığını belirtir. Ben tanrı gibi beş türlü Şeytanın da beş elementi simgelediğini, bunların Duman, Kötü Ateş, Kötü Rüzgâr, Kötü Su ve Karanlık olduğunu söyler.

Uygurca Çaştani Bey Hikâyesinde ise hem *yek* hem de *yek içkek* şeklinde geçer:

Yek içkek bolsar-lar bodistv oğuşluğ [Bodistv kavmine Şeytan olacaklar] (Uigurica IV: 32/257).

Ol yme *yekler* yañluğ-lar-nıñ etin yyü [O Şeytanlar insanların etini yer.] (Uigurica IV: 14/5).

Şeytan yerine DLT'de *yek* (I-267), Kutadgu Bilig'de *yek* (3523, 3590, 3592...) geçer.

Karahanlı Türkçesi dönemine ait ilk Kur'an tercümesinde Arapça İblis ve Şeytan geçmez. Bu dönem bir geçiş dönemidir. Türklerin İslâmiyet'i kabulü henüz birkaç asır olmuştur ve eski kültürün izleri tamamen kaybolmamıştır. Bu nedenle o kültürden kalan *yek* sözcüğünün kullanımı söz konusudur. Mesela Kutadgu Bilig'de “Allah” karşılığı “Bayat, Tanrı, İdi” sözcüklerinin kullanılması da bu tezimizi desteklemektedir. Çünkü daha sonraki yüzyıllarda “Bayat ve İdi” sözcükleri de “yek” gibi kullanımdan düşmüşlerdir:

Armasun sizlerni İdidin *yek*. [“Şeytan sizi Allah'la aldatmasın”; Fatır Suresi 5. ayet

Tegürdi mañga *yek* emgek birle kın birle [“Şeytan bana bir bitkinlik ve eziyet verdi.”; Sâd Suresi 41. ayet] (Ata, 2004: 771).

Kıpçakçada da *yek* (CC, 117,4) geçer. Bunun yanında Kıpçak dilli bir fıkıh kitabı olan İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin'de *Şeytan* (Toparlı 1992: 597) ve *iblis* (Toparlı 1992: 535) geçerken *yek* geçmez. Bu durum kitapların yazıldığı sahayla ilgilidir.

Harezmi Türkçesi eserlerinden Kısasü'l-Enbiyâ'da *İblis* geçmezken hep *Şeytan* sözcüğü tercih edilmiştir:

Su'al: *Şeytân* mancınık kılmakını kayda bildi? Cevab: *Şeytân* mancınıkını tamuğda körmüş erdi...(Ata 1997: 57).

Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren günümüze kadar bu sözcüğe rastlanmaz. Anadolu'da Karahanlı Türkçesinde çok sık kullanılan *yek* sözcüğü yerini *iblis* ve daha çok *Şeytana* bırakmıştır. Bu dönemde *iblis* sözcüğüne ilk kez Âşık Paşa'nın Garîbnâme adlı eserinde rastlanır:

Nitekim *İblis* ile Âdem-durur

Bu söze t̄anuḡ bular muḡkem-durur

İblise Âdem bahâne oldıdı

Âdeme *İblis* ḡavâle geldidi

İblis eytdi senlödür bu cümle iş

Senden alur ḡamu °âlem perveriş (Yavuz 2000: 195).

Kur'an'da da belirtildiği üzere *İblis* Allah'a âsi olan meleğin adıdır. *İblis*, Hz. Âdem'e bütün meleklerin secde emrini veren Allah'a karşı gelmiş, bu nedenle huzurdan kovulmuş ve Hz. Âdem'in cennetten uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Yukarıdaki beyitlerde de bu *İblis* ile Hz. Âdem arasında geçen diyaloga göndermede bulunulur.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinden biri olan İlk Kur'an Tercümesi adlı eserde *yek* hiç kullanılmazken *Şeytan* anlamında *İblis* bir kez geçer:

Taḡkiḡ anlar edindiler *iblis*leri dostlar Taḡrı Ta°âlâdan özge daḡı ṡanurlar ["Muhakkak ki onlar Allah'tan başka *Şeytan*ları dost edindiler.>"; A'râf Suresi 30. Ayet](Küçük, 2014: 151).

Yukarıdaki tek örneğin dışında hep *Şeytan* ve onun bir adı olarak *İblis* kullanılmıştır. Bir kez de *İblis-i la°in* geçer:

Daḡı ol vaḡt ki ... *şeytân* men° oldı secdeden büyüklendi ((Küçük, 2014: 88).

...*şeytân* çıkardı anları uçmak ni°metlerinden (Küçük, 2014: 89).

Lîkin *İblis* râzî olmadı secde edicilerden olmaga Taḡrı Ta°âlâ eyitdi yâ *İblis-i la°in* niçün sen Âdem'e secde eyleyenlerle olmadıḡ (Küçük 2014: 198).

Dede Korkut metinlerinde ise *yek* ve *İblis* geçmezken, *Şeytan* iki yerde geçer:

Şeytana la°net kıldıḡ bir suçdan ötüri (Ergin 2009b: 204).

Görklü Taḡrı, sen Âdeme tac urduḡ, *Şeytana* la°net kıldıḡ (Ergin 2009b: 224).

Sonuç

Türkler İslâmîyeti kabul ettikten sonra şeytan için *yek* kullanırlar. Karahanlı sahasında da yaygın olarak kullanılan bu sözcük Anadolu sahasında hiç kullanılmamış, yerini *İblis* ve *Şeytana* bırakmıştır. Anadolu sahası yazılı metinlerinde *İblis* sözcüğüne ilk olarak 14. yy.de rastlanırken, *albız* sözcüğüne en erken 15. yy.de rastlanır.

Yukarıda bahsedilenlerden hareketle şu bakış açılarının öne çıktığını söylemek mümkündür:

1. "Aslı *İblis* olan *albız* kelimesindeki değişim, dilbilimde *metatez* (göçüşme) olarak adlandırılır. Söyleyiş zorluklarını gidermek isteği, yabancı bir kelimenin yanlış duyulması veya başka sebeplerden meydana gelen *metatezde*, kelimedeki sesli ve sessizler birbirleriyle yer değiştirebilirler. *Metatez* örnekleri birkaç misal dışında yazı diline girememiştir.

Metatezin oluşumunu açıklayan ve her zaman geçerli fonetik kaideler bulunamamıştır.” (Tietze 2002: 105a). Nişanyan (Nişanyan 2012: 16a) ve Uysal da aynı fikri desteklerler (Uysal 2012: 4-5).

2. Sümerce *Al, Alu, Alal* ve *basti* sözcükleri bir araya gelerek çeşitli ses değişimleri sonucu bugünkü Türk dillerinde de kullanılan *Albıs, Almus, İlbis* gibi biçimlere dönüşmüştür.

3. Arapçadaki *İblis* sözcüğünün Sümerce *Al/Alu* ile *basti* sözcüklerinin birleşiminden Arapçaya geçmiş olduğu ihtimali de düşünülebilir.

4. Arapça *İblis*, Türkçe *albız*, Moğolca *albin* sözcükleri Sümercedeki *Al, Alu* sözcükleriyle ilgili olabilir.

Bize göre aynı kaynaktan gelip farklı bölgelerde benzer değişimlere uğrayan ayrı sözcükler söz konusudur. Türkçede farklı Türk topluluklarında ve yörelerde *albız, elbiz, ilbiz, yalbız, yalpız, yelpiz, yılbız, Albıs, Almus, İlbis* şeklinde kullanılan sözcüklerle *albastı* gibi kökünde *al* olan *alkarısı, alkarası* vb. şekillerde kullanılan sözcükler ve Arapçadaki *iblis* kelimesinin Sümercede kötü ruhları ifade etmek için kullanılan *Al* ve *Alu* sözcüklerinden olma ihtimali güçlüdür. Sümercedeki *al* ve *alu* sözcükleri Arapçadaki *iblis* ve Türkçede çok farklı şekillerde telaffuz edilen *yılbız/albız/yalbız/yelpiz/ilbiz* (<*albastı*) sözcüklerinin kökeni olmalıdır. Arapçadaki *iblis* kelimesi Sümerceden Türkçeye geçmiş olan *ilbis* ya da *albis* kelimelerinin metatezle oluşmuş varyantları olmalıdır.

Kısaltmalar:

Ar. : Arapça

CC: Codex Cumanicus

DLT: Dîvânu Lugatî't-Türk

DS: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü

EYun. : Eski Yunanca

KAYNAKÇA

ARAZ, Rıfat: (1995). *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını No: 108.

ARGUNŞAH, Mustafa-Galip Öner: (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Aşık Paşa: (2000). *Garipname*: (Hazırlayan: Prof. Dr. Kemal Yavuz). Ankara: TDK Yayınları.

ATA, Aysu: (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.

ATA, Aysu: (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ (peygamber kıssaları). I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları.

ATALAY, Besim: (2006). *Divanü Lugatî't-Türk (Çeviri) I-IV*. Ankara: TDK Yayınları.

AYDIN, Erhan: (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

AYVERDİ, İlhan: (2011). *Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III*. İstanbul: Kubbealtı. (Tek cilt olarak Milliyet gazetesi tarafından basılan eser.)

- BEYDİLİ, Celal: (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük* (Çeviren: Eren Ercan). Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- CAFEROĞLU, Ahmet: (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard: (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- ÇORUHLU, Yaşar: (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ERASLAN, Kemal: (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem: (2009a). *Dede Korkut Kitabı-1, Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem: (2009b). *Dede Korkut Kitabı-2, İndeks-Gramer*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERTEKİNOĞLU, Servet: (2017). *Ahlat Ağzı Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
- GÖKYAY, Orhan Şaik: (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- GRONBECH, K: (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*: (Çeviren: Kemal Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜRSOY-Naskali, Emine-Muvaffak Duranlı: (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir: (1998). *Makaleler Ve İncelemeler*. I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAÇALİN, Mustafa S: (2006). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kitabevi.
- KALAFAT, Yaşar: (1999). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- KAYA, Ceval: (1994). *Uygurca Altun Yaruk* (Giriş, Metin ve Dizin). Ankara: TDK Yayınları.
- KÜÇÜK, Murat: (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- LANE, Edward William: (1968). *An Arabic-English Lexicon I-VIII*. Beirut-Lebanon.
- MÜLLER, F.W.K: (1945). *Uigurica IV*: (Türkçesi: Çastani Bey Hikâyesi, S. Himran, İstanbul).
- ÖGEL, Bahaeddin: (1993). *Türk Mitolojisi*. I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZBAY, Betül: (2014). *Huastuanıft Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZÇELİK, Sadettin: (2016). *Dede Korkut - Dresden Nüshası - Metin, Dizin*. II. Cilt. Ankara: TDK Yayınları.
- POTAPOV, L.P: (2012). *Altay Şamanizmi*: (Çeviren: Metin Ergun). Konya: Kömen Yayınları.

RUBEN, Walter: (2000). *Eski Metinlere Göre Budizm: (Hazırlayan: Lütfü Bozkurt)*. İstanbul: Okyanus Yayınları.

TEKİN, Şinasi: (2015). *İştikakçının Köşesi Türk Dillerinde Sözcüklerin Ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

TEKİN, Talat: (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.

TİETZE, Andreas: (2002). *Tarihi Ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Cilt I A-E*. İstanbul: Simurg Yayınları.

TİETZE, Andreas: (2009). *Tarihi Ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. Cilt II F-J*. Wien.

TOPARLI, Recep: (1992). *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn*. Ankara: TDK Yayınları.

UYSAL, İdris Nebi: (2012). Karaman'da Bir Yer Adı: Elbis. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi. Cilt: 48. s. 1-8*. Erzurum.

ÜST, Sibel: (2012). *Edirneli Nazmî Dîvânı*. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap).

VARLI, M: (2008). *Bidat, Hurâfe Ve Bâtil İnançlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları.

VASİLİEV, Yuriy: (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

YUDAHİN, K. K: (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (Türkçeye Çeviren: Abdullah Aymaz). Ankara: TDK Yayınları.